

Ірина Петренко

Викладання Закону Божого у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Iryna Petrenko

Teaching the Scripture at parish schools of the Poltava diocese at the end of XIX - the beginning of the XX century

The system of teaching the Scripture as one of the main subjects in the parish schools of the Poltava at the end of XIX - the beginning of the XX century is investigated. The importance of this subject in the educational process is characterized. Attention to the organization of special courses for teachers of the Scripture by Poltava diocese is paid. The reasons of the gradual decline of this discipline are traced.

Keywords: the Scripture, parish schools, Poltava diocese, education, religion, Church, educational-educate process

Досліджується система викладання Закону Божого як одного з головних предметів у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. Характеризується значення цього предмету у навчально-виховному процесі. Звертається увага на організовані Полтавською єпархією спеціальні курси для вчителів Святого Письма. Простежуються причини поступового занепаду цієї дисципліни.

Ключові слова: Закон Божий, церковнопарафіяльні школи, Полтавська єпархія, освіта, релігія, Церква, навчально-виховний процес

Розвиток науки і освіти в Українській державі зумовили суттєві зміни її пріоритетів і цінностей у напрямку поєднання традицій, досвіду та інновацій. В останні роки характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, непідвладних кон'юнктурі. Їх включення у сучасну навчально-виховну систему є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства. В сучасних загальноосвітніх навчальних закладах практикується введення навчального курсу «Християнська етика». Одночасно відкриваються недільні школи, передбачається підготовка вчителів до викладання предмету в окремих вищих навчальних закладах. З огляду на це, важливого значення набуває вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл в українських землях, які зробили вагомий внесок у ліквідацію неписьменності народу, в піднесенні його духовності. Церковнопарафіяльні школи набули поширення у багатьох українських губерніях, але найбільше – у правобережних, де кількість земських шкіл була невеликою. Однак і в лівобережних губерніях, зокрема і в Полтавській, їх відсоток був значним порівняно зі школами інших типів.

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Полтавській єпархії вже має належне висвітлення¹. У даному дослідженні зроблено спробу зосередити увагу на такому аспекті загальної теми, як висвітлення процесу викладання Закону Божого – одного з основних предметів у церковнопарафіяльних школах.

У працях деяких сучасних вітчизняних дослідників ця проблема вже порушувалася. Зокрема, навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах висвітлювала на сторінках своїх праць історик О. О. Драч². Територіальні рамки її дисертації охоплюють всі 9 губерній України, які перебували у складі Російської імперії.

Дослідниця Г. В. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.³ Рамки роботи охоплюють всі земські та не земські губернії України, тому автор не ставила перед собою мету розкрити особливості викладання Закону Божого у церковнопарафіяльних школах.

Науковець С. Б. Бричок свою дисертацію присвятила церковнопарафіяльним школам в системі початкової освіти на Волині у другій половині ХІХ – 20-тих роках ХХ ст.⁴ У розвідці здійснено цілісний аналіз діяльності шкіл даного типу в системі початкової освіти Волинської губернії, виявлено їх навчально-виховні засади й особливості. Розкрито сутність і зміст кадрового та науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах.

Ґрунтовне монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам України історик В. С. Перерва⁵. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини. Дослідник детально проаналізував викладання Закону Божого у церковнопарафіяльних школах в українських землях, однак ґрунтовно не зупинився на розгляді викладання Закону Божого саме у Полтавській єпархії.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких би було висвітлено особливості викладання Закону Божого у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою пропонованої розвідки є на основі комплексного вивчення джерел та наукових досліджень проаналізувати стан викладання, навчальне і виховне значення Закону Божого у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося

спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4-5 років).

Пореформена доба стала періодом не тільки поширення шкіл різних типів, а й часом поширення різноманітних учень, які нерідко критикували християнство. Тому викладання Закону Божого мало на меті не лише просвітницьку, але й місіонерську ціль.

Навчання і виховання у церковнопарафіяльних школах здійснювалося в дусі православної церковності. Щодо викладання Закону Божого – поняття, яке під тими чи іншими назвами відоме в усіх без винятку віровченнях світу і означає сукупність заповідей і настанов, викликало чи не найгостріші дискусії в пресі. Викладання цього предмету відбувалося майже щодня. Ідеолог церковнопарафіяльних шкіл, відомий педагог С. Рачинський у праці «Сельская школа», написаній в 1881 р., зазначав: «Урок закона божия, этот любимый урок наших учеников, исходя из уст любимого священника, учащего своей жизнью, приобретает громадную силу, помимо тех элементарных сведений, которые в нем сообщаются. Священник, и вне классов следящий за жизнью учеников, оторванных от семьи, приходящих в их бедные жилища на утреннюю и вечернюю молитву, входящий в их маленькие горести, в их горькие нужды, – делает больше и лучше, чем самый искусный преподаватель.<...>»⁶.

С. Рачинський переконував, що Закон Божий є головним предметом у церковнопарафіяльних школах. Педагог підкреслював, що його вивчення повинно ґрунтуватися на практичній участі школярів в здійсненні богослужіння як співців і читців⁷. Інакше ця дисципліна втрачала сенс.

Один із представників духовенства так говорив про освіту дітей того часу: «Обучение начинается прежде всего из изучения молитв, где обстоятельно изучается Закон Божий, дети приучаются к церковности и получают надлежащее воспитание, направленное преимущественно на развитие души, а не лишь уму, им дается наиболее полезная грамотность»⁸.

У пояснювальній записці до програми викладання Закону Божого в ЦПШ наголошувалося, що «церковная грамота должна помогать изучению молитв и песнопений; русское чтение и письмо должно быть обращено к предметам по преимуществу религиозного содержания; пеню дети будут обучаться в ней церковному»⁹.

Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон, котрий активно підтримував церковнопарафіяльні школи, виступаючи перед учителями та єпархіальними спостерігачами церковних шкіл, кожного разу нагадував про те, що «воспитание является боле важным, нежели обучение», а «самым

важным воспитательным средством выступают, конечно, уроки Закона Божьего, главное, – воспитывать в детях веру, послушность, почтительность, трудолюбие, дружелюбие, заботиться о воспитании детей как отданных сынов церкви и честных членов общества и государства»¹⁰.

На початку запровадження церковнопарафіяльних шкіл державна влада вбачала завдання школи лише у навчанні дітей молитвам. Проте з розвитком церковного шкільництва законовчителі помітно розширили рамки навчання Закону Божого. Вони викладали основні біблійні сюжети (здебільшого новозавітні), тлумачили канони, викладені в катехізисі, здійснювали детальний розбір молитов та 10 заповідей, розповідали про символіку богослужіння та устрою храму. Єпархіальний спостерігач ЦПШ Полтавської єпархії так визначив мету викладання Закону Божого: «<...> необхідність внушати уроки Закона Божого не одному поверхностному уму детському, но преимущественно глубоко воспринимающемуся детскому сердцу, – о необходимости преподаванием и всеми средствами школы развить и укрепить в детях доброе нравственное христианское настроение»¹¹.

Головними виховними засобами збори законовчителів та завідувачів ЦПШ Полтавської єпархії у 1900 р. називали «живой способ преподавания Закона Божьего с <...> поддержкой в детях доброго молитвенного настроения; надлежащее исполнение вечерней и утренней молитвы <...>; деятельное участие школьников в богослужении – чтении, пении, прислуживании в алтаре; <...> чтении житий святых, заучивании религиозно-моральных стихов; хорошее церковнославянское чтение»¹².

У звіті про стан ЦПШ Полтавської єпархії протягом 1896–1897 навчального року спостерігач звертав увагу вчителів на те, що засвоєння курсу Закону Божого повинно бути не механічним, а кожен урок повинен супроводжуватися усною розповіддю, причому викладач має переконатися, що учні його розуміють¹³.

У 1897 р. у Полтаві відбувся з'їзд спостерігачів ЦПШ і шкіл грамоти Полтавської єпархії, на якому було порушено багато питань церковного шкільництва. Зокрема, було наголошено, що при викладанні Закону Божого законовчитель повинен пам'ятати, що цей предмет має переважно виховний характер, а не навчальний, і тому засвоюватися його дитина повинна не лише розумом, а й серцем. Законовчителям рекомендувалося викладати уроки Закону Божого через живе слово, розповідаючи і пояснюючи кожен урок; уникати шаблонності при викладі матеріалу; використовувати під час уроків священні тексти і біблійні розповіді; користуватися наочністю, зокрема показувати учням історичні картини. Зауважувалося, що Біблія на російській мові повинна бути при кожній ЦПШ¹⁴.

Результати викладання Закону Божого у ЦПШ відрізнялися. Звіти повітових відділень Полтавської єпархіальної училищної ради свідчать про те, що зусилля педагогів не були марними. Так, з Лубенського відділення повідомляли: «Большинство их тех, кто учился в церковной школе, не пропускают воскресных или праздничных служб, стоя вблизи тех мест, где стояли еще учениками, продолжают участвовать в церковных хорах, в день братского праздника с учениками школ ходят к местной святыни»¹⁵.

Незважаючи всі зусилля вчителів, викладання Закону Божого в церковно-парафіяльних школах Полтавської єпархії бажало бути кращим. Так, у ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту завідувачем і законовчителем (тобто викладачем Закону Божого) впродовж 10 років був священник Микола Базилевич, який користувався заслуженим авторитетом у школярів. З 20 жовтня 1884 р. законовчителем було затверджено його сина Івана. Один із окружних спостерігачів, що відвідав школу 14 грудня 1884 р., залишив такий запис: «На лицо оказалось 43 ученика, ответы которых, особенно по Закону Божию, оставляют желать очень многого и вообще состояние школы и во всех других отношениях не свидетельствуют о надлежащей заботливости заведующего школой»¹⁶. Інший наглядач знайшов у викладанні Закону Божого «дух вольности и отступление от программы»¹⁷. У Полтавській єпархії для підвищення якості викладання Закону Божого у школах усіх відомств за синодальним указом від 31 серпня 1910 р. створювалися братства законовчителів, а також впроваджувалися інші важливі заходи.

Нагляд за якістю викладання у школах Закону Божого покладався на місцевого парафіяльного священника. Панотці повинні були не лише наглядати, а й допомагати і керувати малодосвідченими вчителями, щоб учні глибоко і ґрунтовно засвоювали цей предмет¹⁸.

Щоб полегшити дітям вивчати Закон Божий, від них вимагалось вивчення 17 молитов, причому найбільш складні – ранкову і вечірню не вивчали взагалі. Не вимагалось і вивчення молитви напам'ять. Давалися методичні вказівки, як полегшити дітям їх вивчення, не перевтомлюючи дітей, як це було до видання «Правил про церковнопарафіяльні школи»¹⁹.

Пирятинський спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії наголошував, що одним із недоліків вивчення Закону Божого є недостатнє вивчення свідомої молитви, тобто до кого під час молитви звертаються, чого просять, за що дякують або кого прославляють. Він зробив висновок: «При відсутності аналізу думок, що вміщені у молитвах, не можливе належне засвоєння їх дітьми»²⁰.

Незважаючи на вжиті заходи, у педагогічній літературі та офіційних джерелах стан викладання Закону Божого на той час характеризувався пере-

важно як незадовільний. Цей факт, а також зниження авторитету офіційної Церкви серед віруючих, вплив соціалістичних ідей і досвіду Франції, де було скасовано викладання релігії в освітніх закладах, сприяли тому, що на початку ХХ ст. постало питання щодо змін у системі релігійної освіти.

Отже, Закон Божий – це один із головних предметів у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він мав не стільки навчальне, скільки виховне значення. Викладання цього предмета залучало учнів до традиційних цінностей християнської цивілізації, сприяло усвідомленню дітей віри, виховувало в учнів поняття Вищого Ідеалу, що мотивувало їх до самовдосконалення. На практиці Закон Божий викладався неоднаково. Священнослужителі не завжди мали достатню теоретичну підготовку й бажання самоудосконалювати свої вміння. У Полтавській єпархії для покращення викладання Закону Божого у церковнопарафіяльних школах для вчителів проводилися спеціальні курси. На початку ХХ ст. Закон Божий поступово втрачав домінуючі позиції під натиском світських дисциплін, однак продовжувався вважатися духовно-моральним стрижнем навчально-виховного процесу.

У подальшому автор продовжить досліджувати дану тему, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

- ¹ Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 С.
- ² Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2001. – 280 С.
- ³ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2002. – 225 С.
- ⁴ Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): забутий світ / [В. С. Перерва] – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2014. – Т.1. Загальна частина. – 576 С. + 32 С. іл.
- ⁵ Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина ХІХ – 20-ті рр. ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Житомир, 2005. – С. 26.
- ⁶ Рачинский С. А. Сельская школа // Хрестоматия по истории педагогики / Сост. Н. А. Желваков. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1938. – Т. IV. – С. 130.
- ⁷ Сергей Александрович Рачинский // Опыты православной педагогики / Сост. А. Стрижева, С. Фомина. – М.: Литературная учеба, 1993. – С. 64.
- ⁸ Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1901 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1902. – № 21. – С. 710.

- ⁹ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – С. 392.
- ¹⁰ Цит. за: Гладкий С. Релігійна освіта в Україні на початку ХХ ст. // Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ ст.) / Збірка наукових праць. – Полтава : ПДП ім. В.Г. Короленка, 1997. – С. 18.
- ¹¹ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899–1900 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1901. – № 9. – С. 215.
- ¹² Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1898–1899 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1900. – № 5. – С. 92–93.
- ¹³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1896–1897 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1898. – № 11–12. – С. 252.
- ¹⁴ Журналы 1-го съезда наблюдателей школ церковно-приходских и грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1898. – № 8. – С. 177–178.
- ¹⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1900–1901 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1902. – № 29. – С. 806.
- ¹⁶ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1901. – № 5. – С. 210–211.
- ¹⁷ Там само. – С. 211.
- ¹⁸ Варвинский М. Несколько слов по поводу наблюдения за преподаванием Закона Божего в начальных школах, где преподавателями сего предмета состоят местные учителя и учительницы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1914. – № 24. – С. 1328.
- ¹⁹ По поводу программы для преподавания Закона Божего в церковно-приходских школах // Церковно-приходская школа. – 1889. – Август. – С. 10.
- ²⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1914–1915 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1916. – № 7. – С. 513.